بێدەنگیی و کۆکوژیی

ئامادەکردنی:
حەمە کاکەڕەش

سوید
8200

ناوی کتێب: بێدەنگیی و کۆکوژیی
ئامادەکردنی: حەمە کاکەڕەش
بەشداربووان: مەریوان وریا قانیع، چۆمان هەردی ، **کاروان عومەر کاکەسوور،**
ڕێبین هەردی ، نەزەند بەگیخانی، کازیوە ساڵەح، ئەنوەری ڕەشی عەوڵآ، خالد سلێمان.

ساڵی چاپ: 2008
وێنەی بەرگ: ڕێبوار سەعید
چاپ:
ژمارەی سپاردن

ئەم گفتوگۆیە یەکێکە لە گفتوگۆیەکانی کتێبی (بێدەنگیی و کۆکوژی) کتێبی بێدەنگیی و کۆکوژیی کۆمەڵێک گفتوگۆیە لەگەڵ چەند نووسەرو ڕۆشنبیرێک دا بۆ قسەکردن دەربارەی کارەساتی ئەنفال، لەمڕۆژانە دا کتێبی(بێدەنگیی و کۆکوژیی) دەکەوێتە بەر دیدەی خوێنەران، بەچاکم زانی لە 20 هەمین ساڵ وەگەری کارەساتی ئەنفال هەر جارەو یەکێک لە گفتوگۆکان بیخەمە بەردیدەی خوێنەران.
حەمە کاکەڕەش.

چۆمان هەردی

چۆمان هەردی
بە واتایەکی تر رۆژئاوا بۆخۆی دەستی لە ئەنفالدا پیس بوو بۆیە هیچیەک لەم وڵاتانە نەیاندەویست ئەو نهێنیانە ئاشکراببێت. چۆمان هەردی. چۆمان هەردی

پرسیار: ئەگەر بهاتایە ئەنفال لە وڵاتێکی ئیسلامیدا ڕوویندەدایەو هەروەها مانایەکی ئیسلامیشی پێنەدرایە، پێتانوابوو ئەنفال بتوانرایە نوقمی بێدەنگییەکی وابکرێت هەم لەلایان وڵاتانی دراوسێوە تا دەگاتە هەموو وڵاتە ئیسلامییەکانی دنیا، ئەوسا وڵاتانی ئەوروپاش.

چۆمان هەردی: بێگومان شتێک لە راستی لەم بیرۆکەیەدا هەیە کاتێک باسی بێدەنگی وڵاتە ئیسلامەکانی دەورووبەرمان دەکەین. بەڵام هۆکاری جودا هەبوو بۆ بێدەنگ بوونی ئەورووپا. دواتر بە درێژیی باسی بێدەنگی رۆژئاوا لە ئاست ئەنفالدا دەکەم بەڵام لەسەرەتادا دەمەوێ ئێستێک لەسەر بێدەنگی جیهانی ئیسلامی و هۆکارەکانی بکەم. وڵاتە ئیسلامیەکان، بە سەرکردایەتی وڵاتە عەرەبەکان، هێشتاش باسی تاوانەکانی ئیمپریالیزم و پلانەکانیان دەکەن. زۆر رۆشنبیری عەرەب و موسوڵمان ئێستەش بەوپەڕی خرۆشان و هەست بە قوربانی کردنەوە باس لە دابەشکردنی خاکی عەرەب دەکەن و بەتاڵان بردنی سەروەت و سامانی سروشتی ئەم وڵاتانە لەلایەن وڵاتە ئیستیعماریە داگیرکەرەکانەوە (بە تایبەتی نەوت)، هەروەها سەرکوتکردنی شۆڕشی ئازادیخوازی خەڵکی موسوڵمان لە دژی ئیستیعمار و دواتر پشتگیریکردنی رۆژئاوا لە کۆمەڵێ سەرکردەی دیکتاتۆر تەنها لەبەر ئەوەی کە ئیمتیازی نەوتیان بە رۆژئاوا دابوو. ئەمەش بووە هۆی نائومێدبوون و تووڕەییەک کە دواجار شوناسی ئیسلامی لەناو ئەم وڵاتانەدا سەقامگیرتر کرد. یەکێک لە نموونەکانی وڵاتێکی موسوڵمان کە پشتگیری رۆژئاوا بۆ دیکتاتۆرێک بۆتە مایەی رادیکاڵبوونی رەنگە ئێران بێت. موسەددەق کە خوازیاری خۆماڵیکردنی نەوتی ئێران بوو لە ساڵی 1951دا بە کۆدەنگی و بە پێچەوانەی ویستی محەمەد رەزا شاوە بوو بە سەرۆک وەزیر. پشتگیریکردنی ئەمریکاو رۆژئاوا لە محەمەد رەزا شاو لە دژی موسەددەق و دواتر خستنی موسەددەق بووە مایەی تووڕەییەکی زۆر لەناو خەڵکی ئێراندا. بەبڕوای زۆر کەس ئەمە یەکێک بوو لە هۆکارەکانی بەهێزبوونی ئیسلامی رادیکاڵ و لە دواییدا دروستبوونی کۆماری ئیسلامی ئێران. لە لایەکی ترەوە راسیزمی رۆژئاوا بەرامبەر بە رۆژهەڵات و ئەفریقا و هەروەها پشتگیری رۆژئاوا لە دروستبوونی ئیسرائیل و داگیرکردنی فەلەستین یەکێکە لەو هۆکارە زیندوانەی کە بۆتە مایەی تووڕەییەکی زۆر لەناو گەلانی موسوڵماندا. ئەوان رۆژئاوا بە بەرپرسیار دەزانن سەبارەت بە زۆربەی کێشە هاوچەرخەکانیان و لە ئاکامی ئەم هەست کردن بە زوڵمەشدا ئەوەندەی تر گەڕاونەتەوە باوەشی ئیسلام. سەددام حسێنیش شارەزای ئەم عەقڵیەتە بوو هەر بۆیە لە ژێر ناوی ئایەتێکی قورئاندا جینۆسایدی کوردی کرد. بەکارهێنانی ئەم ناوە بۆ ئەم

ئۆپەراسیۆنە پشتی بە سایکۆلۆژیەتی بریندارو تووڕەی ئەم گەلانە دەبەست. ئەم هەنگاوە گرنگیی لەوەدا بوو کە کوردی بە کافر دەشوبهاند (چونکە کورد بە هاودەمی فورسی مەجووس لە قەڵەم دەدرا) و هەر لەم ڕێیەشەوە کوشتنی کوردی حەڵاڵ کرد و وڵاتە ئیسلامیەکانیش بێدەنگ.

بێگومان هەموو ئەوانەی لەسەرەوە باسم کردن کۆمەڵێک تاوانی گەورەن کە ڕۆژئاوا بەرپرسیارە لێیان. لە ڕاستیدا بە بڕوای لیۆ کووپەر، کە یەکێکە لە تیۆریستەکانی جینۆساید، هۆکاری سەرەکەیی بەشێکی زۆری جینۆسایدە مۆدێرنەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئیمپریالیزم. کووپەر دەڵێت (1951:87) 'کۆمەڵگای هەمەرەنگ (پلووراڵ) ... کە دابەشبوونی هەمیشەیی و بەربڵاویان تێدایە' لە نێوان گرووپە ڕەگەزی، ئەتنی و ئایینیە جیاکاندا یەکێکە لە مەرجە پێشینەییە سەرەکیەکانی ڕوودانی' جینۆسایدی ناوخۆ'. بە واتایەکی تر سەردەمی ئیمپریالیزم کە جیاوازی بەرچاوی کۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسی لەنێوان خەڵکی وڵاتە ئیمپریالیە داگیرکەرەکان (کە سەر بە ڕەگەزی سپی بوون) و خەڵکی وڵاتە داگیرکراوەکاندا (ئەفریقا، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ئاسیای دوور) هەبوو یەکێک بوو لە مەرجە پێشینەییەکانی ڕوودانی جینۆساید. بەڵام، بە بڕوای کووپەر، جینۆساید تەنها کاتێکت ڕوودەدات کە ململانێ لەسەر دەسەڵات ڕووبدات و دەرفەتێکی تایبەت بڕەخسێت (دەرفەتی جینۆساید کردن) و ئامادەگی سایکۆلۆژی بۆ جینۆساید لە ئارادا بێت (کووپەر، 1981:59). بە واتایەکی تر دەبێت ململانێی نێوان دوو گرووپەکە (گرووپی خاوەن دەسەڵات و گرووپی داگیرکراو) لە ڕێی ئایدیۆلۆژیەکەوە پێشینەی سایکۆلۆژی بۆ سازبکرێت (بۆ نموونە شۆڤێنیزمی مرۆڤی سپی-ڕەگەز یا ناسیۆنالیزم) و دەرفەتێکیش بڕەخسێت بۆ گرووپی سەردەست کە گرووپی ژێردەست لەناوبەرێت (بۆ نموونە گەر گرووپی ژێر دەست تەحەدای دەسەڵاتی گرووپی سەردەست بکات، دەست بداتە چەک و پەلاماری گرووپی سەردەست بدات لەگەڵ ئەوەشدا کە ژمارەو توانا و دەسەڵاتی زۆر کەمە). بەڵام بۆچوونەکەی کووپەر تەنها بۆ سەردەمی کۆلۆنیالیزم دروست نیە بەڵکوو پاش کۆتایی هاتنی ئەم سیستەمەش دەکرێ ببێتە مایەی جینۆساید. ئەمەش لەبەر ئەوەی کە وڵاتە ئیستیعماریەکان کاتێک بڕیاریان دا لە کۆلۆنیەکانیان بکشێنەوە بە خواستی خۆیان و بێ چاودێریی سروشتی گرووپەکان نەخشەی دەوڵەتە جیاکانیان داڕشت. بەم شێوەیەش هێڵیان بەسەر کۆمەڵگاکاندا کێشاو بە کەیفی خۆیان هەندێک گرووپی ئەتنی جیایان لە وڵاتێکدا پێکەوە کۆکردەوە و هەندێ گرووپی ئەتنی تریان لەنێوان دوو دەوڵەت یا زیاتردا دابەشکرد. بۆ نموونە چارەنووسی کوردو عەرەبی سوونەو عەرەبی شیعەیان لە عێراقدا پێکەوە بەستەوەو لە هەمان کاتیشدا کوردیان لە نێوان چوار دەوڵەتدا دابەشکرد. بەم شێوەیەش کۆمەڵێک دەوڵەتیان دروستکرد کە لەرووی ئەتنیەوە هەمەرەنگ بوون (پلووراڵە) و گرووپێک تیایدا سەردەست بوو (ئەو گرووپەی بەپێی بەرژەوەندی ڕۆژئاوا دەجووڵایەوە) و گرووپەکانی تر بێ دەسەڵات و ژێر دەست مانەوە. کوردەکان لە هەریەکە لەم چوار دەوڵەتەدا کەمایەتیەکی سەرکوتکراو و بێدەسەڵاتیان پێکدەهێنا. ئەم کارە لە زۆر وڵاتی تریش ئەنجام دراوە. بۆ نموونە بروندی و ڕواندا دوو دەوڵەتی ئەفریقی دراوسێن کە لەژێر دەسەڵاتی بەلجیکادا بوون و گرووپی ئەتنی تووتسی و هووتوو تیایاندا دابەشکراون. لە ڕواندا تووتسیەکان کەمایەتین و لە بروندیش هووتووەکان (دواتر دێمەوە سەر باسی ئەم دوو وڵاتە).

گەر باسی ئەنفال بکەین لە عێراقدا ئەوا دەبینین کە هاتنە سەر حوکمی حیزبی بەعس کە حیزبێکی ناسیۆنالیستی عەرەبی بوو ئەو ئامادەگیە سایکۆلۆژیەی هێنایە کایەوە کە بە بڕوای کووپەر دەکرێت ببێتە مایەی جینۆساید. حیزبی بەعسی عەرەبی بە دروشمی (أمە عربیە واحدة، ذات رسالە خالدة- نەتەوەیەکی یەکگرتووی عەرەبی کە خاوەنی پەیامێکی نەمرە) هاتە سەر حوکم. هەر لە سەرەتاوە جەختی لەسەر یەکگرتوویی نەتەوەی عەرەب دەکردەوە هەر بۆیە بەم پێیە هەر گرووپێک کە وەک ڕێگرێکی شێمانەیی لەبەردەم

ئەم یەکگرتووییەدا ببینرێت بە هەڕەشەیەک بۆ سەر نەتەوەی عەرەب لە قەڵەم دەدرێت. هەستکردن بە هەڕەشەش، هەرچەندە هەڕەشەیەکی وەهمی بێت، لە زۆر حاڵەتی تردا یەکێک بووە لە هۆکارەکانی جینۆساید. بۆ نموونە ترسی وەهمیی ئەڵمانیەکانی پێش جەنگی جیهانی دووهەم لە جوولەکە وەک گرووپێک کە سوود لە هەژاری و بێهێزی ئەوان وەردەگرێ و خۆی دەوڵەمەندو بەهێز دەکات و دەیەوێ دنیا داگیربکات. ئەڵمانیا کە لەپاش جەنگی جیهانی یەکەمەوە کۆمەڵێک مەرجی زۆر سەختی بەسەردا سەپێنرابوو و مەجبوورکرا کە ساڵانە پارەیەکی زۆر بدات بە وڵاتە هاوپەیمانە سەرکەوتووەکان، بە دەست هەژاری و بێ کاریەکی بێ ئەندازەوە دەیناڵاند. یەکێک لەو گرووپانەی کە باری ئابووری و بژێوی ژیانیان لە ئەڵمانیەکانی تر باشتربوو جوولەکەکان بوون. ئەم راستیەو بێزاری و هەژاریی خەڵک لەلایەن هیتلەرەوە سوودی لێوەرگیردرا کە وا لە خەڵکی ئەڵمانیا بکات هەست بەوە بکەن کە ئەوان قوربانین، پلانێک هەیە بۆ لەناوبردنی رەگەزی ئاریایی و جوولەکەکان تەنها کەسێکن کە لەم بارووددۆخەی ئەڵمانیا سوودمەندن. بەهەمان شێوە حیزبی بەعسیش بوونی کوردی لە عێراقدا بەکارهێنا وەک هەڕەشەیەک بۆ سەر نەتەوەیەکی عەرەبی یەکگرتووی بەهێز (کە ئەم نەتەوە یەکگرتووە خۆی لە خۆیدا وەهمێکە). دەرفەتی جینۆسایدیش لە کاتی جەنگی ئێران و عێراقدا رەخسا کە حیزبە کوردیەکان هاوکاری ئێرانیان کرد. جەنگی نێوان ئەم دوو وڵاتە بووە ئەو چەترە گەورەیەی کە ئەنفالی لە ژێردا ئەنجام درا. هاوکاری حیزبە کوردەکان لەگەڵ ئێراندا بووە بیانوویەک بۆ چارەسەرکردنی کێشی کوردو بەدەستهێنانی چەکی کیمیاییش بووە ئەو ئامرازە گرنگەی ئەم خەونەی دەوڵەتی هێنایە دی. چونکە تا ئەو ساتە حکوومەت نەیدەتوانی شەڕی شاخ لە پێشمەرگەکان بەرێتەوە. ئەوە چەکی کیمیایی بوو کە وای کرد چیتر شاخەکان نەتوانن وەک پێشتر پارێزگاری لە پێشمەرگەو خەڵکی ناوچەکە بکەن.

گەر بگەڕێمەوە سەر پرسیارەکەتان دەمەوێ بڵێم کە بێگومان بەشێکی زۆری دنیای ئیسلامی و بە تایبەتی دنیای عەرەبی وەک قوربانیەکی بریندارو عاتیفی و تووڕە بیردەکاتەوە. ئەو شتەکان بە رەش و سپی دەبینێت. ئەو زوڵمەی لە فەلەستین دەکرێت ئەوەندە برینداری کردووە، ئەوەندە بیرو هەست و هۆشی داگیرکردووە و ئەوەندە میللەتی عەرەب بە زوڵم لێکراو دەبینێت کە لەرووی سایکۆلۆژیەوە ناتوانێت ئەو تاوانانە ببینێت کە دەوڵەتێکی عەرەبی دەرهەق بە کەمایەتیەکی ناعەرەب ئەنجامی دەدات. رەنگە باشترین نموونە ئێدوارد سەعیدی بیریار بێت کە هەموو ژیانی خۆی بۆ خوێندنەوەی ئیمپریالیزم و لێکدانەوەی تێڕوانینی مەنفی رۆژئاوا بۆ رۆژهەڵات تەرخان کردو بۆ ناساندنی دۆزی فەلەستین لە رۆژئاوادا. هەمان بیریار، کە تا سەر ئێسقان بەدگومان بوو لە ئەمریکاو ئەو زانیاریانەی لە رێی دەزگاکانی ئەم دەوڵەتەوە پەخش دەبوونەوە لە کاتی هەڵەبجەدا پشتی بە راپۆرتێکی ئیسیخباراتی ئەمریکی بەست کە دەڵێت گوایە ئاشکرا نیە کە عێراق کیمیایی لە هەڵەبجەدا بەکارهێناوە، رەنگە ئێران ئەم کارەی کردبێت. ئێدوارد سەعید نموونەی ئەو رۆشنبیرە عەرەبانەیە کە شوێنگەی لەسەر کورد لای زۆریەک لە ئێمە جێی پرسیارە و یەکێکە لەوانەی کە لە رووی سایکۆلۆژیەوە نەیتوانی خراپیەکانی سەرکردەیەکی عەرەب بەرامبەر بە کەمایەتیەکی زوڵم لێکراو ببینێت و دانی پیا بنێت.

بەڵام گوێ نەدانی مرۆڤی عەرەب بە چەوسانەوەی کۆمەڵێک بە دەستی دەوڵەتێکی عەرەبیەوە تەنها کوردەکان ناگرێتەوە بەڵکوو ئەو تەنانەت ناتوانێت وزەی خۆی بۆ جەنگ کردن لەگەڵ دیکتاتۆرە عەرەبەکانیش بەکاربهێنێت کە گەلی عەرەب دەچەوسێننەوە. بۆ نموونە ئەوەندەی ئامادەیە بێتە سەر شەقام و خۆپیشاندان دژی ئیسرائیل بکات و هاواربکات و داوای لەناوچوونی ئیسرائیل بکات ئەوەندە ئامادە نیە بێتە سەرشەقام و دژی دیکتاتۆریە عەرەبەکانی وەک سعوودیە و لیبیاو میسر نارەزایی دەربرێت. ئەوە راستە کە ئەو زوڵمەی لە فەلەستیندا دەکرێت لە وێنەی ئەمانەی تر نیە بەڵام ئەمە بە مانای ئەوە نیە کە زوڵمەکانی تر نەبینرێن یا

پشت گوێ بخرێن. هەر ئەم هەست کردن بە قوربانیە لە سەرتاسەری دنیای ئیسلامیدا بەربڵاوە. وەک باسم کرد بەشێکی رقی کۆنە سەبارەت بە زوڵمی وڵاتە رۆژئاواییەکان لە کاتێکدا ئەم وڵاتانەیان لە ژێر دەستدا بووە، بەشێکی بەبۆنەی پشتگیریی نارەواو کورتبینی رۆژئاواوەیە لە دیکتاتۆرەکانی ئەم وڵاتانە، بەشێکی پەیوەندی بە فەلەستینەوە هەیە کە بۆتە سیمبۆلی چەوسانەوەی گەلێکی موسوڵمان بەدەست گەلێکی ناموسوڵمانەوە کە پشتیوانی رۆژئاوای لە پشتە و بەشێکیشی پەیوەندی بە راسیزمی رۆژئاواوە هەیە کە لە سەرتاسەری مێژوودا کۆمەڵێک تیۆری و چیرۆکی بەرهەم هێناوە دژی رەگەزە ناسپیەکان. سەرەنجام دەبێت بڵێم کە رووداوەکانی پاش 11ی سەپتەمبەریش یەکێکی ترن لەو هۆکارانەی کە گەلانی موسوڵمان وا هەست بکەن پلانێکی رۆژئاوایی هەیە لە دژی وڵاتە ئیسلامیەکان و ئەوان وەک موسوڵمان دەچەوسێنەوەو بە قوربانیی دەکرێن. پەلاماردانی ئەفغانستان و دواتر عێراق کە ئەو هەموو کوشتارو ناهاوسەنگیەی لێ کەوتەوە هۆکاری ترن بۆ توورەبوونی ئەوان. ئەم گەلانە پێیان وایە کە باشترین شێوازی ئۆپۆزیسیۆن لەبەرامبەر ئەم هێزە وێرانکارەی رۆژئاوادا یەکگرتن و پشتگیریکردنی ئوممەی موسوڵمانە لە یەکتریی. بۆ زۆر لەو وڵاتانە سەددام حسێن سەرکردەیەکی سوننی موسوڵمان بوو کە هەم رووبەڕووی ئێرانی شیعە بووەوەو هەم رۆژئاوای کافر. لەلایەکی ترەوە کوردەکان گەرچی زۆربەیان موسوڵمانن بەڵام لەبەر ئەوەی کە لە هەرچوار وڵاتەکەدا شەڕ لەگەڵ دەوڵەتێکی موسوڵماندا دەکەن و لەبەر ئەوەش کە بزووتنەوەی کوردی لە ژێر کاریگەریی چەپدا بووە لەلایەن موسوڵمانانی ترەوە بە چاوی گومانەوە سەیر دەکرێن. بەرژەوەندی سیاسی ئەم وڵاتانەش هەمیشە لەگەڵ عێراقدا بووە بۆیە لە جیهانی ئیسلامیدا ئەنفال گرنگیەکی ئەوتۆی پێ نەدراوە.

هەموو ئەو خاڵانەی لەسەرەوە باسم کردن رۆڵیان هەبووە کە ئەنفال لەناو وڵاتە ئیسلامیەکاندا گرنگی پێ نەدرێت. بەڵام گەر باسی بێدەنگی سەرتاسەری جیهان بکەین لە ئاست ئەنفالدا هاوکێشەکە ئاڵۆزترەو مەسەلە ئەوە نیە کە ئەنفال لە وڵاتێکی ئیسلامیدا روویداوە بەڵکوو ئەوە بەرژەوەندی هاوبەش بوو کە ئەوانی بێدەنگ کرد. گەر بە وردی باسی شوێنگەی ئەوروپاو ئەمریکا لەکاتی ئەنفالدا بکەین زۆر شتمان بۆ روووندەبێتەوە. لە مانگی دووی 1988ەوە تا مانگی نۆ بە بەردەوامی راپۆرت لە تۆڕی کوردیەوە بڵاو دەبۆوە سەبارەت بە هێرشی بەربڵاوی چەکی کیمیایی، وێرانکردنی گوندەکان و بردنی دانیشتوانیان. ئەمە لەلایەن کۆمەڵێک ژۆرنالیستی رۆژئاواییشەوە پشتراست کرایەوە. بۆ نموونە گوین رۆبەرتز یەکێک بوو لەو جۆرنالیستە بەریتانیانەی کە لە کۆتایی ئەنفالدا بە دزیەوە هاتە ناو کوردستانەوەو هەندێک خۆڵی وەک نموونەیەک لەگەڵ خۆی برد تا بیسەلمێنێ کە کیمیایی لە کوردستاندا بەکارهاتووە. لەو ماوەیەدا بە تایبەتی دوو رووداو بوونە مایەی کۆمەڵێک راپۆرت و هەواڵ و هەندێک وڵاتی رۆژئاواییان بزواند کە ئەوانیش کیمیابارانکردنی هەڵەبجەو بەکارهێنانی بەربڵاوی چەکی کیمیایی بوو لە بادینان. ئاشکرایە کە دەرکەوتن و وێنەگرتنی قوربانیەکانی کیمیابارانی هەڵەبجە بەبۆنەی ئێرانەوە کارئاسانی بۆکرا کە لەو کاتەدا هێشتا لە گەرمەی شەڕدا بوو لەگەڵ عێراق. کیمیابارانی مانگی هەشتی بادینانیش، کە رەنگە 30 گوندی گرتبێتەوە، بەبۆنەی ئەوەوە سەرنجی رۆژئاوای راکێشا کە هەم لە پاش کۆتایی هاتنی جەنگی ئێران و عێراق روویداو هەمیش لەبەر ئەوەی کە بووە مایەی کۆچی بەکۆمەڵی نزیکەی 80،000 خەڵکی گوندەکانی ئەم ناوچەیە بۆ تورکیا. دوا ئەنفال زۆر نزیک بوو لە سنووری نێو نەتەوەییەوەو رۆژنامەنووس و چالاکانی مافی مرۆڤ دەیانتوانی دەستیان بە ئاوارەکانی ئەم دوا قۆناغەدا بگات. لە 1988/9/3دا، کاتێک دوا هێرشی ئەنفال بەڕێوە دەچوو حکوومەتی بەریتانیا باسی لە 'مەراقی جدی' کرد سەبارەت بە بەکارهێنانی شێمانەیی گازی کیمیایی لە کوردستانی عێراقدا بەڵام لەجیاتی ئەوەی خۆی لێکۆڵینەوە لەم بارەیەوە بکات داوای زانیاری لە تورکیا کرد (دەیڤید مەکداول، 2005:362). بەپێی راپۆرتێکی پزیشکانی مافی مرۆڤ وەزیری دەرەوەی تورکیا لە 9/9دا رایگەیاند کە تورکیا 'هیچ بەڵگەیەکی بەدەستەوە نیە' کە عێراق کیمیایی بەکارهێنابێت (پزیشکانی مافی مرۆڤ، 1989:4). رێک

دوابەدوای ئەم راگەیاندنە، واتە لە رۆژانی 11-9/17 وەفدێکی سیناتۆری پەیوەندیە بیانیەکانی ئەمریکا، بەسەرکردایەتی پیتەر گالبریث، سەردانی ئاوارەکانیان کرد لە تورکیاو رایانگەیاند کە 'بەلگەی جدی'یان دۆزیوەتەوە کە عێراق کیمیایی لە دژی کوردەکان بەکارهێناوە. لە لایەکی ترەوە 9/12 ئەمریکاو چەند ولاتێکی تر داوایان لە نەتەوە یەکگرتووەکان کرد کە لە راستی ئەم تۆمەتانە بکۆلێتەوە بەلام نە تورکیا و نە عێراق رێیان بە تیمەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان نەدا کە بێتە ناوچەکە و لێکۆلینەوەکەی ئەنجام بدات. وەزیری دەرەوەی تورکیا دوبارە رایگەیاند کە لەبەر ئەوەی پسپۆرە تورکەکان هیچ بەلگەیەکیان بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیایی نەدۆزیوەتەوە تورکیا پێی وایە لێکۆلینەوەی نەتەوە یەکگرتووەکان پێویست نیە (پزیشکانی مافی مرۆڤ، 1989:4). عێراق بەردەوام دووپاتی دەکردەوە کە ئەمە کێشەیەکی ناوخۆیەو پەیوەندی بە سەروەری عێراقەوە هەیەو دەستێوەردانی دەرەکییش لەگەل پرینسیپەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ چاودێری سەروەری دەولەتە سەربەخۆکان ناگونجێت. لە کتێبە مێژوویەکەیدا سەبارەت بە کورد، دەیڤید مەکداول دەلێت کە ئەوەی رێگر بوو لەبەردەم کولینەوە لە تاوانەکانی عێراق بەرژەوەندی ئابووری بوو. حکوومەتە رۆژئاواییەکان ئیدیعای ئەوەیان دەکرد کە نایانەوێ لە رێی خستنە ژێر پرسیاری عێراقەوە پرۆسەی ئاشتی نێوان ئێران و عێراق بخەنە مەترسیەوە. بەلام لە راستیدا هۆکاری سەرەکیی ئەم بێدەنگیە ئەوەبوو کە هیچیان نەیاندەویست ئەگەری بەدەستهێنانی پرۆژەی ئاوەدانکردنەوەی عێراق لە دەست بدەن کە بە 50،000 ملیۆن تەخمین دەکرا و بڕیار بوو عێراق بەزوویی بیخاتە مەزادەوە (مەکداول، 2005: 362).

بە واتایەکی تر لە کۆتایی هەشتاکاندا ئەوە پەیوەندی بازرگانی و ئابووری بوو کە وای کرد رۆژئاوا تاوانی ئەنفال پشت گوێ بخات. بەلام دواتر، پاش جەنگی کەنداوی یەکەم کە هەموو جۆرە پەیوەندیەکی لەم جۆرە کۆتایی پێهاتبوو دەکرا لە دادگای نێو دەولەتیدا شکات لەسەر حکومەتی عێراق تۆماربکرێت بە تاوانی جینۆساید. لە راستیدا رێکخراوی چاودێری مافی مرۆڤ هەولی خۆی دا کە دۆسیەیەکی یاسایی لەسەر عێراق ئامادە بکات بەلام هیچ دەولەتێک ئامادە نەبوو ئەم شکاتە لەسەر عێراق تۆماربکات تا پرۆسەی لێکۆلینەوە دەستپێبکات. بەشێک لە کێشەکە بێگومان بەهۆی پەیوەندی رابوردووی ئەم ولاتانەوە بوو لەگەل عێراقدا. لە سالی 2002دا، پاش فشارێکی زۆر لەلایەن ئەمریکاوە، حکومەتی عێراق دۆسیەیەکی سەبارەت بە بەرنامەی چەکی ئۆتۆنۆمی خستە بەردەست نەتەوە یەکگرتووەکان کە تیایدا ناوی هەموو ئەو کۆمپانیا رۆژئاواییانە هاتبوو کە ماددەی خاویان بە عێراق فرۆشتبوو. ئەم زانیاریانە دواتر لە رۆژنامەیەکی ئەلمانیدا بلاوکرایەوەو تیایدا باس لە 150 کۆمپانیای رۆژئاوایی کرا کە لە دروستکردنی چەکی کیمیایی عێراقدا بەشداریان کردبوو. دادگایی کردنی سەددام حسێن دەبووە مایەی ئاشکرابوونی ئەو هەموو پشتیوانیە کە لە رۆژئاواوە بەدەستی گەیشتبوو. ئەمە جگە لەوەش کە ئەمریکا لەکاتی جەنگی ئێران و عێراقدا زانیاری نهێنی دەدا بە عێراق و بەشێکی ئەم زانیاریانەش بۆ لێدانی کوردەکان بەکارهات. بە واتایەکی تر رۆژئاوا بۆخۆی دەستی لە ئەنفالدا پیس بوو بۆیە هیچیەک لەم ولاتانە نەیاندەویست ئەو نهێنیانە ئاشکرابێت. هۆکارێکی تری بێدەنگ بوونی رۆژئاوا لە ئاست ئەنفالدا رەنگە ئەوە بێت کە ئەم ولاتانە نەیاندەویست ولاتە عەرەبی و ئیسلامیەکانی تر لە خۆیان زویر بکەن و پەیوەندیان بەم دەولەتانەوە بخەنە مەترسیەوە. هەروەها لە پاش سەپاندنی ئابلۆقەی ئابووری بەسەر عێراقدا، پاش سنوردارکردنی دەسەلاتی سەددام حسێن و دروستکردنی زۆنی ئارام بۆ کوردەکان ولاتە رۆژئاواییەکان پێیان وابوو کە عێراق چیتر مەترسی نیە بۆ سەر کوردو مانەوەی سەددام حسێنێکی لاواز بۆ پاراستنی هاوسەنگی هێزەکانی ناوچەکە باشترە لە لابردنی. بەبڕوای زۆر تیۆریستی جینۆساید سروشتی پەیماننامەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان سەبارەت بە جینۆساید وا دەکات کە شکات کردنی دەولەتێک لە دەولەتێکی تر بە تاوانی جینۆساید زۆر سەخت بێت. دەولەتەکان پەیمانێکی نەنوسراویان لە نێواندا هەیە کە رێز لە سەروەری یەکتری بگرن و تاوانی لەو جۆرە نەدەنە پال یەک چونکە دەشێت رۆژگارێک دەولەتێکی تر

هەمان تۆمەت بداتە پاڵ ئەوانیش. هەموو ئەم هۆکارە جیاوازانە دەستیان هەبوو لە بێدەنگ بوونی کۆمەڵگای نێونەتەوەیی سەبارەت بە ئەنفال.

لە کۆتاییدا دەمەوێ بڵێم کە ئەنفال تاکە جینۆسایدێک نیە کە بێدەنگی لێکراوە. لە راستیدا کۆمەڵێک جینۆسایدو تاوانی تری دژی مرۆڤایەتی هەن کە هەمان چارەنووسیان هەبووە. بۆ نموونە گەرچی جینۆسایدی رواندا لە ساڵی 1994دا (کاتێک نزیکەی 800،000 تووتسی لەلایەن هوتووەکانەوە کوژران) زۆر باس دەکرێت و لێکۆڵینەوەی زۆری لەسەر کراوە بەڵام جینۆسایدی بروووندی لە ساڵی 1972دا کە نزیکەی چارەکە ملیۆنێک هووتوو لەلایەن تووتسیەکانەوە کوژران بیدەنگی لێکرا. رێنێ لیمارشۆ، کە لێکۆڵینەوەی زۆری لەسەر بروندی، کۆنگۆ و رواندا کردووە، رای وایە کە جینۆسایدی تووتسیەکان بەدەستی هوتووەکان لە رواندا رووی نەدەدا گەر بیست و دوو ساڵ پێشتر هوتووەکانی بروندی لەلایەن تووتسیەکانی وڵاتەکەیانەوە بەوجۆرە کوشتار نەکرانایە (لێمارشۆ، 2007، کۆنفرانسی جینۆساید لە سارەیڤۆ). هەروەها زۆر کەسی تر پێیان وایە کە جینۆسایدی بۆسنە کە لە ماوەی سێ رۆژدا 6000-8000 پیاوی بۆسنی موسوڵمان لە ناوەڕاستی مانگی حەوتی 1994دا بەدەستی سێربەکان کوژران پەیوەندیەکی راستەوخۆی بە کوشتاری بەکۆمەڵی سێربەکانەوە هەیە بەدەستی ئوستاشای کرۆواتی لەکاتی جەنگی جیهانی دووهەمدا کە لە رووی مێژوویی و ئەکادیمیەوە گرنگیەکی ئەوتۆی پێ نەدراوە. ئەم بێدەنگیانەش هەمیشە لە مەودای دووردا رەنگدانەوەیان هەبووە چونکە گرووپی پشت گوێ خراو قین و ناحەقی ئەم دان پیانەنانە هەڵدەگرێ و هەندێ جاریش کە دەرفەتی بۆ دەڕەخسێ حەق لە گرووپی تاوانبار دەکاتەوە.

لە مانگی 2007/7دا، ماوەیەکی کورت پاش ئەوەی عەلی حەسەن مەجید تاوانی جینۆسایدی بەسەردا سەپێنرا، بەشداریم لە کۆنفرانسێکی جینۆسایددا کرد لەشاری سارەیڤۆ کە لەلایەن کۆمەڵەی نێونەتەوەیی ئەکادیمیانی جینۆسایدەوە رێکخرابوو. یەکەمین شت کە سەرنجی راکێشام ئەوەبوو کە لەسەر نەخشەی جیهان ناوی زۆربەی جینۆسایدەکان و شوێنیان دیاریکرابوو بەڵام ئەنفال لەسەر نەخشەکە نەبوو. لە سێهەم رۆژدا رووی گلەییم کردە رێکخەران و ئامادەبووانی کۆنفرانسەکە (زۆربەیان خەڵکی ئەکادیمی بوون و لەسەر جینۆساید کاریان دەکرد یانیش قوتابی جینۆساید بوون) کە بۆچی ئەنفال لەسەر نەخشەکە نیە سەرەڕای ئەوەی کە خودی وڵاتی تاوانبار ئەم جینۆسایدەی بە رەسمی ناسیوە، تاوانباران دادگایی کراون، نزیکەی 100،000 کەس لەم پرۆسەیەدا گیانیان لەدەست داوەو زۆری تریش لەدوای ئەوە بەبۆنەی ئاکامی درێژخایەنی کیمیاییەوە مردوون و هێشتاش کەسانێک هەن کە بەدەست نەخۆشی بێ چارەسەرەوە دەناڵێنن. لەراستیدا بەشێکی زۆری ئەندامان و بەڕێوەبەرانی کۆمەڵەکە جوولەکە بوون و لەسەر هۆلۆکۆست کاریان دەکرد بۆیە لام سەیر بوو کە تەنانەت ئەوانیش کە چ پەیوەندیەکیان بە جیهانی ئیسلامەوە نیە، بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ سەددام حسێن نەبووەو بەپێچەوانەی نەتەوەکانی ترەوە زۆریان داواکاریەکانی کورد بە رەوا دەزانن دان بە ئەنفالدا نەنێن. سەرۆکی کۆمیتەکە، ئیزرائیل چارنی، پاش داوای لێبوردن دانی بەم کەموکورتیەدا ناو رووونی کردەوە کە ئەوان زۆر کەم سەبارەت بە ئەنفال دەزانن و هیوادارن لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی لەم بوارەدا ئەنجام بدرێت چونکە ئەوە باشترین شێوازی ناسینی ئەنفالە لە بازنە ئەکادیمیەکاندا. هەر ئەو ئێوارەیەش ناوی ئەنفالیان خستەر سەر نەخشەی جینۆسایدەکان. دواتر لەگەڵ رێنێ لێمارشۆ قسەم کرد و بیرمان لە کتێبێک کردەوە بەناوی جینۆسایدە لەیادکراوەکان-ەوە. بڕیارە ئەو ئەم کتێبە پێکەوە بنێت و منیش بە بابەتێک لەسەر ئەنفال بەشداری تێدابکەم. لەم کتێبەدا بڕیارە نەک هەر باسی ئەنفال، بروووندی و کۆنگۆ بکرێت بەڵکوو ئەو کۆمەڵانەش بگرێتەوە کە بەر جینۆسایدێکی گەورە کەوتوون کەچی باس ناکرێن، بۆ نموونە لەناوبردی یۆنانیە پۆنتیەکان لەهەمان کاتی جینۆسایدی ئەرمەنیەکاندا لە تورکیاو هەروەها

لەناوبردنی قەرەجەکان لەکاتی هۆلۆکۆستدا. کێشەی بێدەنگ بوون لە جینۆسایدێک چەند پەیوەندی بە سیاسەت و بەرژەوەندی وڵاتە دەسەڵاتدارەکانەوە هەیە ئەوەندەش پەیوەندی بە نەبوونی سەرچاوەی باشی ئەکادیمیەوە هەیە کە بتوانێت ئەم تاوانانە بخاتە سەر نەخشەی تاوانەکانی تر. ئەمەش بە لێکۆڵینەوەیەک و دووان چارەسەر نابێت بەڵکوو دەبێت کۆمەڵێ کەسی پسپۆر لە بوارە جیاکاندا لێکۆڵینەوە لەسەر ئەنفال بکەن، لە دۆکیومەنتەکانی حکوومەتی عێراقەوە بیگرە (کە زۆربەی ئێستە لە ئەمریکان) هەتا پرۆسە سەربازیەکەی کە لە ئەنفالدا بەکارهات، کۆڵینەوە لە گۆڕە بەکۆمەڵەکان، لە دەرەنجامەکانی چەکی کیمیایی و هەروەها لە ئاکامەکانی ئەنفال بۆ کورد لەرووی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووریەوەو بۆ دەربازبوانیش. رەنگە لە داهاتوودا ئەم پشت گوێ خستنەی ئەنفال گۆڕانکاری بەسەردا بێت.

پرسیار: ئەو هۆکارانە چین کە ئەنفال لە هۆشیارییەکی سیاسی سادەوە کە تەنها لە یادکردنەوەی سەرپێیانەی ساڵانەدا قەتیسبووە دەگوازێتەوە بۆهۆشیارییەکی کلتوری، لەو بێدەنگییەی کە خاوەنی قسەنییە دەگوازێتەوە بۆ بیرکردنەوەیەک بە دەنگی بەرز. هەروەها ئەم بێدەنگییە چەند پەیوەندی بە کورد خۆیەوە هەیە، هەم لەئاستی بەرپرسیارییەتی کۆمەڵگای کوردی بۆ ئەنفال و هەم لە ئاستی دەسەڵاتی کوردی خۆیدا؟

چۆمان هەردی: سەرەتا دەمەوێ بڵێم کە یەکەمین هەنگاو بۆ ئەوەی ئێمە تێگەیشتن و ئاگاییمان بەرامبەر ئەنفال لە ئاستێکی تردا بێت ئەوەیە کە بەشێکی زۆری ئەو شتانە راگرین کە تا ئێستە کردوومانە. بۆ نموونە پیشاندانی بەردەوامی کیمیابارانی هەڵەبجەو کیمیابارانەکانی تر، پیشاندانی ئەو هەموو جەستە تێکشکاوانەی کیمیاباران و گوللە باران و ئەشکەنجە، پیشاندانی ئەو ژنە ئەنفالە رەشپۆشانەی پێدەچێ تا ئەبەد بلاوێننەوە. پەخشکردنەوەی بەردەوامی ئەم وێنانە کۆمەڵێک ئاکامی سایکۆلۆژی بۆ ئێمە هەیە کە زیانی زیاترە لە قازانجی. یەکەم، بەکارهێنانی بەردەوامی ئەم وێنانە بە پێچەوانەوە کاردەکات. واتە گەر مەبەستی ئێمە لە زۆر پیشاندانی ئەم وێنانە ئەوە بێت کە ئەو تاوانانەی کە لە ئەنفال و هەڵەبجەدا ئەنجام دران هەستی خەڵک ببزوێنن و لەیاد نەکرێن بە پێچەوانەوە وردە وردە ئەم وێنانە دەسوێن، سەنگینیی خۆیان لەدەست دەدەن و لە رووی یادەوەریی بە کۆمەڵەوە بێ بایەخ دەبن. زۆر کەس تاقەتی لەم وێنانە چووە، چیتر نە شتێکی تازەی پێ دەڵێن و نە گرنگیەکی مێژوویان هەیە لای ئەو. دووهەم، پیشاندانی کۆمەڵێک ژنی رەشپۆش کە دەگرین و دەلاوێننەوەو بەردەوام باسی ئازیزە لەدەستچووەکانیان دەکەن وا دەکات کە کۆمەڵگا بە شێوەیەکی گشتی وەک کۆمەڵێک قوربانی بێ دەسەڵات بڕوانێتە ئەم ژنانە. بەم شێوەیە ئەو کەسانەی کە لە پرۆسەی ئەنفالدا بوونە قوربانی توندوتیژیی دەوڵەتێکی عەرەبی ناسیۆنالیستی تاکڕەو جارێکی تر لەم پرۆسە کۆمەڵایەتیەدا لەلایەن کوردەکانەوە دەکرێنەوە بە قوربانی و مۆرکی قوربانی-بوونیان تا ئەبەد پێوە دەمێنێ. ئەمە لە کاتێکدا کە ئەوان کۆمەڵێک مرۆڤی ئازاو بە توانان کە سەرەڕای ئەو هەموو کۆسپ و کێشانەی هاتۆتە ڕێیان توانیویانە بەردەوامی بە ژیان بدەن، منداڵەکانیان پەروەردە بکەن و ببنە بەشێک لە هێزی کار لە وڵاتدا (گەرچی زۆربەی جار هێزی کاری چینی خوارەوەش بێت). بە واتایەکی تر ئەم جۆرە وێناکردنەی دەربازبوانی ئەنفال جارێکی تر دەسەڵاتیان لێ دەسەنێ و بایەخی ئەوان لە قوربانی-بوونیاندا کۆدەکاتەوە. ئەمەش نە لە رووی عەدالەتەوەو نە لە رووی تەندروستیشەوە رەوا نیە. چونکە هەم زوڵم لە دەربازبووان دەکات و هەمیش وا دەکات ئەوانیش بۆ هەمیشە خۆیان وەک قوربانی ببینن و نەتوانن لەو بازنەیە دەربازبن، وا دەکات بە چاوی بەزەیی و خەمەوە بڕواننە ژیانی خۆیان و نەتوانن لایەنە پۆزەتیفەکانی کارو کاراکتەری خۆیان ببینن. سێهەم، ئاکامێکی تری لێدانەوەی ئەم وێنانە بۆ ئێمە وەک کۆمەڵگەیەک، بۆ منداڵەکانی ئێمە کە بەردەوام ئەم وێنانە دەبینن. ئەوەیە کە ئەم وێنانە، کە وێنەی ترسناکی تێکشکاندن و بریندارکردن و ئازاردانن بە ئاسایی دەکرێن. بەم شێوەیە وێنەکانی توندوتیژیی دەبێتە بەشێک لە ژیانی رۆژانەو وردە وردەش لە ئێمەدا خۆی دوبارەدەکاتەوەو کار دەکاتە سەر داهاتووشمان. ئەو شتانەی رۆژانە دەیانبینین رەنگدانەوەیان

هەیە لەسەر ئەو شتانەی کە وێنای دەکەین و پێمان وایە ئاساییە و بەرهەمی دێنینەوە. ئەمەش رێ خۆشکەرە بۆ دروستبوونی کۆمەڵگایەکی توندوتیژ. چوارهەم، ئەم وێنەو دۆکیومەنتەریانە لەسەر ئاستی وشیاریەکی سیاسیی رووکەشیی کاردەکەن. لەسەر ئەم ئاستەش تەنها دەبنە مایەی دروستبوونی رقێکی سادە لە 'دوژمن'. ئەمانە ئەوەندەی گوتارێکی ناسیۆنالیستیی سادە دروست دەکەن ئەوەندە گرنگیان نیە بۆ وشیاریی کۆمەڵایەتی ئێمە سەبارەت بە ئەنفال. گەر سەیرێکی کەناڵە تەلەفزیۆنیەکانی سەتەلایتی کوردستان بکەین دەبینین بەشێکی زۆری لەسەر دوو چەمک کار دەکات کە ئەوانیش قوربانی بوون و قارەمانێتیین کە هەردووکیان گوتارێکی ناسیۆنالیستی سادە دروست دەکەن. وێنەو دۆکیومەنتاریەکانی سەبارەت بە ئەنفال، هەڵەبجە و کوشتارو ئەشکەنجەکان دەکەونە خانەی یەکەمەوە: میللەتی کورد وەک قوربانیەک. ئەو بەرنامانەی سەبارەت بە خەباتی پێشمەرگە، پێشمەرگەی نهێنی، داستانی شەهیدەکان، راپەڕین و شۆڕشەکانی کوردن دەکەونە خانەی دووهەمەوە: کورد وەک نەتەوەیەکی قارەمانی کۆڵنەدەر. ئەم جۆرە تێڕوانینەش بۆ خود و پەخشکردنەوەی ئەم جۆرە وێنەیە لەسەر خود تەنها لە خزمەتی ئەو ئاگاییە سادە ناسیۆنالیستیدایە کە بە رەش و سپی شتەکان دەبینێت: کورد وەک قوربانیەکی هەمیشەیی عەرەب لە عێراقدا (هەست کردن بە قوربانی-بوونیش وەک پێشتر باسم کرد هەمیشە رەنگدانەوەی هەیە بۆ بەردەوام بوونی بازنەی توندوتیژیی) و وەک کۆمەڵێک خەباتگێڕی قارەمان. ئەمە لە کاتێکدا کە ئێمە دەزانین نە شتەکان رەش و سپین و نە خۆشمان ئەوەندە قارەمانین. ئێمە دەزانین کە ئەنفال لەلایەن حکوومەتێکی عەرەبەوە پلانرێژیی بۆ کرا بەڵام لە رووی پراکتیکیەوە بەو شێوەیە سەرکەوتوو نەدەبوو گەر کورد خۆی بەشداری لەم پرۆسەیەدا نەکردایە، گەر سەرۆک جاشەکان وەعدی شەرەفیان بەو هەموو پیاوە کوردە نەدایە زۆریان تەسلیمی حکومەت نەدەبوونەوە. کەواتە کورد بوون یەکسان نیە بە قوربانی بوون (کورد خۆشی تاوانبارە لە ئەنفالدا) هەروەک چۆن عەرب بوونیش یەکسان نیە بە تاوانباریی (هەندێ عەرەب لە کاتی ئەنفالدا یارمەتی کوردیان دا). هەروەها ئێمە دەزانین کە راستە کورد چەندین ساڵ خەباتی کردوەو راپەڕینی ئەنجام داوە بەڵام چەند هەفتەیەکی کەم پاش راپەڕین کە حکومەت بڕیاری هێرشی دا کورد ئامادەی شەڕکردنی تیا نەبوو، کەواتە ئێمە ئەو قارەمانەش نین کە دەمانەوێ پیشانی بدەین.

ئەوەی لێرەدا گرنگە ئەوەیە کە یادکردنەوەی ساڵانەی ئەنفال و سەردانی دەربازبووان تا جارێکی تر باسی میحنەتەکانی 1988 بکەن و پیشاندانی قوربانیانی کیمیایی و گۆڕی بەکۆمەڵ، هەموو ئەمانە بە شێوەیەکی گشتی نەیانتوانیوە سەرنجی مرۆڤی کورد بەجۆرێک رابکێشن کە تێگەیشتنێکی دروستی هەبێت بۆ ئەنفال و گرنگی ئەنفال لە مێژووی نەتەوەیی ئەودا، نەیانتوانیوە وای لێ بکەن بە چاوی رێزەوە سەیری دەربازبووانی ئەنفال بکات، نەیانتوانیوە وای لێ بکەن بیربکاتەوە، زمانی بێتە گۆ، قسەی هەبێت، لێکۆڵینەوە بکات، هونەر بەرهەم بێنێت. لە چەند حاڵەتێکی کەمدا نەبێت زۆربەی ئەو هونەرەش کە کاریگەریی ئەنفالی لەسەرە هونەرێکی واقیعی عاتیفیە کە خەیاڵ تیایدا کوژراوە. ئێستەش کە پیشانگایەکی هونەریی لەسەر ئەنفال دەکرێت پڕە لە وێنەی کەللەسەر و پۆستاڵ و دووکەڵ. کە شانۆگەریەک لەسەر هەڵەبجە پێشکەش دەکرێت پڕە لە دەنگی فرۆکەو کەوتنی خەڵک و گریان و هاوار. بەشێکی هۆکاری بەرهەمهێنانی ئەم هونەرە واقیعیە رەنگە ئەو گوتارە سیاسیە سادەیە بێت کە بەرهەم هاتووەو بەسەر دەمی هەموو خەڵکەوەیە، بەشێکیشی رەنگە هی قورسایی کارەساتەکە بێت کە وای کردوو هەندێک هونەرمەندو نووسەر نەتوانن لێی دەربازبن. دوا جاریش پەیوەندی بە وشیاری و زیرەکی هونەرمەندانەوە هەیە کە نەیانتوانیوە بە جۆرێکی تر باسی ئەنفال و هەڵەبجە بکەن. ئێمە پێویستمان بە چەندین (دەربەندی پەپوولە) و (شاری مۆسیقارە سپیەکان) هەیە. پێویستمان بە لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی و بەرهەمی هونەریی تر هەیە تا لە ئاستە جیاکانی ئەنفال و مانا جیاوازەکانی تێبگەین.

گەر وەک نموونەیەک سەیری هۆلۆکۆست بکەین کە گەورەترین جینۆسایدی سەردەمی مۆدێرنە دەبینین کە هەزاران شیعر، ڕۆمان، فلیم، دۆکیۆمەنتاری، پیشانگای گەڕۆک، مۆزەخانەو لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە. بێگومان بەشێکی ئەمە لەبەر قەبارەی هۆلۆکۆستە کە دەڵێن زیاتر لە 90% جوولەکەکانی ئەورووپا لەم پرۆسەیەدا لەونابراون بەڵام بەشێکیشی پەیوەندی بەوەوە هەیە کە بە پێچەوانەی ئێمەوە ئەوان گەلێکی وشیارن، ڕۆشنبیرو نووسەر و پسپۆڕو هونەرمەندو ئەکادیمی زۆریان هەیە و سەرمایەیەکی باشیشیان بۆ ئەم کارانە تەرخان کردووە چونکە لە گرنگی ئەم کارانە تێدەگەن. ئەم پشتیوانیە دارایيە ئەوەندی لەلایەن حکوومەتی ئیسرائیلەوە دابین کراوە چەندین ئەوەندەش لەلایەن جوولەکە دەوڵەمەندەکانی ئەمریکاوە بووە. گرنگە کە ڕۆڵی دەوڵەمەندی کورد و دەسەڵاتی کوردیشمان بیر نەچێت. تا ئێستە دەوڵەمەندێکی کوردمان نیە کە بیری لەوە کردبێتەوە پارەیەک تەرخان بکات بۆ لێکۆڵینەوەیەکی ئەکادیمی لەم بوارەدا، بۆ پشتگیریکردن لە پرۆژەیەکی هونەریی کە کار لەسەر ئەنفال دەکات، بۆ دروستکردنی مۆزەخانەیەک و هتد. دەسەڵاتی کوردیش بەهەمان شێوە سست بووە لە ئاست کارکردن لەسەر ئەنفال. ئێمە پاش 19 ساڵ ئێستەش ئاماری تەواوەتیمان لەبەردەستدا نیە کاتێک باسی ئەنفال دەکەین. ئەو ژمارەیەی کە کورد بەردەوام دوبارەی دەکاتەوە 182000 کەسە بەڵام بە بڕوای زۆربەی ئەوانی لێکۆڵینەوەی مەیدانیان لەم بوارەدا کردووە ئەم ژمارەیە زیادەڕەوی پێوەیە. هێشتاش نازانین بە تەواوەتی چەند گوند لە کاتی ئەنفالدا وێران کران. زۆر کەس دەڵێن 4000 گوند بەڵام ئەمە ژمارەی سەرجەمی گوندە وێرانکراوەکانە لەساڵی 1970کانەوە تا 1988. ئێستەش نازانین چەند گوند کیمیایی بەرکەوتووە. ئێستەش مۆزەخانەیەکمان نیە کە بەڵگەکانی ئەنفال، گوتاری دەربازبووان، وێنە و جلوبەرگی قوربانیەکانی تیا کۆبکرێتەوە. بەداخەوە تەنانەت بەشێک لەو کارانەش کە کراون بە شێوەیەکی نادروست کراون. پار کە سەردانی گۆڕستانەکەی هەڵەبجەم کرد چاوساغەکە بە پێکەنینەوە پێی وتم کە پیاوێکی ناسیاویان کە بەر کیمیابارانی هەڵەبجە نەکەوتووەو کەچی لە گۆڕستانەکەدا وەک قوربانیەک لەسەر کێلێک ناوی هەیە وێنەیەکی لە پەنا کێلی قەبرەکەی خۆیەوە گرتووە. هەڵەیەکی وا هەموو ڕاستیەکان دەخاتە ژێر گومانەوە. حکوومەتی کوردستان بەبۆنەی دوو ئیدارەبوونیەوەو بەبۆنەی کێشمەکێشی ناوخۆو گرنگی دان بە شتی ترەوە نەیتوانیوە زانیاری تەواوەتی کەڵەکە بکات. بەشێکی کێشەکەش ڕەنگە ئەوە بێت کە حکوومەتی کوردستان نەیویستووە ئەم کارانە بکات چونکە دەیەوێ ژمارەی 182000 قوربانی و 4000 گوند وەک خۆی بمێنێتەوە. بەڵام بۆ ئەوەی ئێمە بە شێوەیەکی زانستی و دروست قسە لەسەر شتەکان بکەین، بۆ ئەوەی بتوانین سەرنجی جیهانی ئەکادیمی ڕاکێشین پێویستمان بە فاکت و بەڵگەو لێکۆڵینەوەی دروستە.

پرسیار: بۆ دەبێت هەمیشە چاوەڕوانییەکی گەورە لە ئەدەب بکرێت بۆ گێڕانەوەی کارەساتە گەورەکانی مرۆڤایەتی؟ ئەم هۆی چاوەڕوانییە لە کوێوە هاتووە و چۆن لای مرۆڤ دروستبووە؟

چۆمان هەردی: ئێمە چاوەڕوانیمان لە هونەر هەیە چونکە هونەر دەتوانێت ئەو شتانە بکات کە میدیا و مێژوو ناتوانن بیکەن. گەر میدیاو مێژوو باسی ژمارەو ڕووداو بکەن هونەر بە وردی کار لەسەر مانای ئەم فاکتانە دەکات و لەسەر ئاڵۆزییان. ئەفلاتوون بەهای هونەریی یەکسان کرد بە بەهای مۆراڵیی بەرهەمێک. واتە بە بڕوای ئەو ئەو بەرهەمە هونەریە سەرکەوتووە کە لە ڕووی ئەخلاقیەوە بەرهەمێکی باشە. کانت بە پێچەوانەوە پێی وابوو کە بەهای بەرهەمی هونەریی لەوەدایە کە چێژی لێ دەبینین ئەم چێژەش نە پەیوەندی بە چێژی مۆراڵییەوە هەیە (بەرهەمێک کە ئەخلاقی باش بڵاودەکاتەوە) نە چێژی جەستەییش (بەرهەمی هونەریی سەرکەوتوو ئەوە نیە کە تێرمان دەکات یا لەڕووی جنیسیەوە دەمانبزوێنێت). بە بڕوای کانت ئەو چێژەی لە بەرهەمی هونەریی دەبینین چێژ نیە لە پێناوی شتێکی تردا (لەڕووی ئەخلاقی یا جەستەییەوە) بەڵکوو چێژێکە کە لە خودی خۆیدا کامڵە و بێ مەبەستە. بەرهەمی هونەریی سەرکەوتوو ئەو بەرهەمەیە لای کانت کە تیایدا

چەمکێک یا بیرۆکەیەک (کە کانت ناوی دەنێ ئایدیای ئەستاتیکیی) بەشێوەیەک بەرجەستەکراوە کە توانای تێگەیشتن و توانای وێناکردنی ئێمە دەخاتە هارمۆنیەوە. واتە ئەو نووسینە ئەدەبیە سەرکەوتووە کە بۆ تێگەیشتن لەو ئایدیا ئەستاتیکیەی تیایدا بەیانکراوە ئێمە دەبێت توانای تێگەیشتن و وێناکردنمان بەکاربهێنین بە شێوەیەک کە هەم لە بەرهەمەکە تێبگەین و هەم لەززەتی لێ ببینین. بۆیە، کانت دەڵێت، هەتا ئەو کاتەش کە تراژیدیا دەخوێنینەوە بەشێوەیەک لە شێوەکان لەززەتی لێ دەبینین. لە رووی فەلسەفیەوە تیۆریەکەی کانت رەخنەو قسەی زۆر لەسەرە بەڵام لەهەمان کاتدا گرنگی خۆی هەیە بۆ ناساندنی کۆمەڵێک چەمکی مۆدێرن بۆ قسەکردن لەسەر هونەر. بە بڕوای من سەرکەوتنی بەرهەمێکی هونەریی لەوەدایە کە تا چەند جددیە لە بەرجەستەکردنی حەقیقەتەکانی دنیای ئێمەدا بە هەموو ئاڵۆزیەکانیەوە. رۆمانی باش، بۆ نموونە، ئەو رۆمانەیە کە لە رێی خوڵقاندنی کۆمەڵێ کاراکتەری زیندوو و گێرانەوەی چیرۆکێکی تایبەتیەوە باس لە کۆمەڵێک چەمکی جیهانی و گرنگی وەک عەدالەت، حەقیقەت، عەشق و جوانی دەکات. دەتوانێ کۆمەڵێ چەمکی ئاڵۆزی فەلسەفیمان بۆ بەرجەستە بکات و بەئەندازەی چەندین کتێبی مێژوویی و فەلسەفی تێگەیشتنمان بۆ ئەم چەمکانە فراوانبکات. رۆمانی سەرکەوتوو دەبێتە مایەی گەشەسەندنی تێگەیشتنمان بۆ مرۆڤ بوون، دەمانخاتە گومانەوە بەرامبەر بە بیروباوەڕە باوەکانی کۆمەڵگە، پرسیارمان لا دروست دەکات سەبارەت بەو شتانەی کە لە کاتی ئاساییدا لامان روون و ئاشکرایە. لە ژیانی رۆژانەدا ئێمە لە ژێر کاریگەریی بیروباوەڕی باوی کۆمەڵگەداین، حەزی خۆشمان بۆ زانینی حەقیقەت دەبێتە مایەی فشاری تر. ئێمە پێمان خۆشە شتەکان سادە بن، رەش بن یا سپی، راست بن یا هەڵە، باش بن یا خراپ، جوان بن یا ناشرین. بەڵام رۆمانی باش ئەو رۆمانەیە کە بیرمان دێنێتەوە کە کە دزێوترین کەسەکانیش شتێ لە جوانیان تێدایە، کە حەقیقەت چەند ئاڵۆزە، کە بەها ئەخلاقیەکانی کۆمەڵگا زۆرجار دەکەون، کە بەدەستهێنانی عەدالەت چەند ئەستەمە، کە چەوسانەوە مرۆڤ ناکاتە مرۆڤی باش، کە زۆرجار چەوساوەکان بە ئاسانی دەبنەوە بە چەوسێنەر. ئەوان بیرمان دێننەوە کە مرۆڤ بوون چەند ئاڵۆزە.

لێرەدا دەمەوێت (شاری مۆسیقارە سپیەکان) وەک نموونەی رۆمانێکی سەرکەوتوو بهێنمەوەو قسە لەسەر هەندێ رەهەندی سەرکەوتوویی ئەم کارە بکەم وەک بەرهەمێکی هونەریی. لەم رۆمانەدا لە رێگەی لەشفرۆشێکی کورد (دالیا سیراجەدین) و دوکتۆرێکی کوردی هونەر دۆست (مووسای بابەک) و دەربازبوویەکی ئەنفال (جەلادەتی کۆتر) و جەنراڵێکی عەرەبی پەشیمانەوە (سامیری بابلی) چیرۆکی ئەنفال دەگێڕدرێتەوە. بە واتایەکی تر کارەساتی ئەنفال تێکەڵ بە داستانی ژیانی کۆمەڵێک کاراکتەر دەبێت کە هەریەکەیان بە دوای شتێکدا وێڵە. دالیا سیراجەددین بەدوای خۆشەویستەکەیدا دەگەڕێ کە لە زیندانە نهێنیەکانی عێراقدا ئەشکەنجە دەدرێ و بۆ پەیداکردنی زانیاری لەسەر ئەو لەگەڵ جەنراڵەکاندا دەخەوێ، موسای بابەک مەراقی ئەوەیە کە لەو سەردەمی کوشتار و قات و قڕکردنەدا بەرهەمە هونەریە جوانەکان لە لەناوچوون بپارێزێت، جەلادەتی کۆتر کە بە برینداری لەلایەن سامیری بابلیەوە لە گۆڕە بەکۆمەڵەکان رزگارکراوە بەدوای حەقیقەت و عەدالەتدا وێڵەو سامیری بابلیش دەیەوێ خۆی پاک بکاتەوە لە رابوردوویەکی پڕ لە تاوان و رووبەڕووی قوربانیەکانی بێتەوە. یەکێک لە تەوەرە گرنگەکانی ئەم رۆمانە گفتوگۆی کاراکتەرەکانە سەبارەت بە عەدالەت، بەخشین، تۆڵە سەندنەوە، حەقیقەت، جوانی و ئەخلاق. مووسای بابەک پێی وایە کە تەنها شتێک کە لە دنیایەکی پڕ لە ناعەدالەتی و توندوتیژی و ناشرینیدا بتوانین بیکەین بۆ بەدەستهێنانی عەدالەت ئەوەیە هەوڵ بدەین جوانیی بەرهەم بێنین لەرێگەی بەرهەمێنانی هونەرەوەو هەوڵ بدەین ئەم جوانیانە بپارێزین. جەلادەت گەرچی بۆتە هاورێی سامیری بابلی بەڵام پێی وایە ئەو تاوانبارەو دەبێ بە حەقی خۆی بگات گەرچی ناشزانێت چۆن دەتوانێت بەم عەدالەتە بگات، سامیری بابلی پێی وایە پاکبوونەوەی ئەو تەنها کاتێک روودەدات کە دان بە هەموو راستیەکاندا بنێت و رووبەڕووی قوربانیەکانی بێتەوە. جەلادەت لەکاتی گەڕان بە دوای قوربانیەکاندا

بۆ دادگایی کردنی سامیری بابلی حەلیمی شێواز دەدۆزێتەوە کە پێشتر سامیری بابلی نیوی دەمووچاوی لێکردۆتەوەو تا ئەبەد شێوەی شێواندووە. شێواز جەلادەت بە گەمژەیی تاوانبار دەکات. ئەو پێی وایە کە کوشتنی سامیری بابلی هیچ شتێک لە باسەکان ناگۆڕێت، برینی کەس سارێژ ناکات، مردووەکان ناگێڕێتەوە و نابێتە مایەی ئەوەی ئەو لە خەلوەتگەکەی بێتە دەرێ و رووبەرووی خەڵک بێتەوە. لە کاتی دادگایی کردنی سامیری بابلیدا ئەو روو دەکاتە قوربانیەکانی ترو پێیان دەڵێت ئەوەی ئەوان ناوی دەنێن عەدالەت تەنها حەزی تۆڵە سەندنەوەیەو هیچی تر. پێیان دەڵێت ئەوانیش خەریکە بە هەمان عەقڵیەتی جەلاد بیردەکەنەوە. ئەو دەیەوێ بە سامیری بابلی بڵێت: (سەیرم کە سامیری بابلی، من تۆ دەبەخشم کەواتە من هێشتاش جوانم، تۆ نەتتوانی جوانیەکانی دەروونی من بکووژی). دواجار بە قوربانیەکانی تر دەڵێت: (شتێ لە جوانی لە ئێمەو لەویشدا ماوە، با نەیکوژین.) لە کۆتایی دادگاییەکەدا ئەوەی کە ناتوانێ ئارامی بدۆزێتەوە قوربانیەکانی سامیری بابلین. هەندێکیان دەزانن کە تازە هیچ شتێک برینی ئەوان سارێژ ناکات، دەزانن کە ئازاردان و کوشتنی سامیری بابلی وایان لێ ناکات هەست بە ئاسوودەیی و سەلامەتی بکەنەوە. ئەم رۆمانە زۆر بە جوانی باس لەو دووڕیانانە دەکات کە دەربازبووان رووبەڕوی دەبنەوە. تەنانەت ئەو کاتەش کە تاوانبارەکە بۆ خۆی دێتە پێشێ، دان بە هەموو تاوانەکانیا دەنێت و داوای لێبوردن دەکات ئاسان نیە بڕیار لەسەر چارەنووسی بدرێت. هەندێک کەس تۆڵەیان دەوێت بەڵام ئەمەش ئارامییان پێ نابەخشێ.

ئەم رۆمانە جگە لە دروستکردنەوەی ئەنفال (ئەو سەرپۆشانەی بەسەر لمەوە مەلە دەکەن، ئەو خێوانەی هەرگیز هەواری خۆیان نادۆزنەوە، ئەو دەنگە کپانەی دەخنکێنرێن) بەروونی پیشانمان دەدات کە چەمکەکانی وەک عەدالەت و حەقیقەت چەند ئاڵۆزن، کە توندوتیژیی چی لە مرۆڤەکان دەکات، کە لە خاکێکی پڕ لە جەنگ و توندوتیژیی وەک کوردستاندا زۆر جار تاوانبارەکانیش قوربانین. باس لەو هەڵبژاردنە جیاوازانە دەکات کە میللەتەکان لە پاش کۆتایی هاتنی دیکتاتۆری دەبێت رووبەڕووی ببنەوە. کۆمەڵگای کوردی دەبێت بڕیار بدات لەسەر بەخشین، ئاشتبوونەوە و عەدالەت، ئەمانەش هەموو ئاکامیان هەیە بۆ داهاتووی وڵاتەکە. ئەم رۆمانە ئەوەندەی باسی ئەنفال و کۆمەڵێک کاراکتەری کوردی دەکات کە گیرۆدەی سەردەمێکی پڕ لە ترس و توندوتیژین، ئەوەندەش باسی مرۆڤایەتی دەکات بە گشتی. هەریەک لەو چەمکانەی لەم رۆمانەدا قسەیان لەسەر دەکرێت لەودیو سنووری ئەنفال و کوردستانەوە رەواییان هەیە و دەشێ باس لە هەر کۆمەڵگایەکی تر بکەن کە کوشتاری بەم جۆرەی تیاکراوە. گرنگی ئەم رۆمانەش لەوەدایە کە هەم ئەنفال و پەیوەندی نێوان کوردو عەرەب بەو زیندوویە بەرجەستە دەکات و هەمیش سنوورەکانی ئەم رووداوەو ئەم دوو نەتەوەیە دەبڕێت. ئەم جۆرە بەرهەمە تەنها کاتێک بە دنیا دێت کە نووسەر بۆ خۆی لە ئاڵۆزی کۆمەڵێ چەمکی مەعریفی و کۆمەڵایەتی و ئەخلاقی تێگەیشتبێت. بۆیە نووسەری سەرکەوتوو دەبێ زیرەک بێت و لەرووی فیکریشەوە دەوڵەمەند.

پرسیار: ئایا ئاستی ئەو ترسە شاراوەیەی لای ئینسانی کورد هەیە بەرامبەر کوردبوونی خۆی، ترسێکە خاوەنی هێزێکی رۆشنبیری وایە کە بتوانێت لە بری تۆڵە خۆی بکات بە هێزێک کە هەڵگری لێبوردن بێت. ئایا ئەم هێزە چەند دەسەڵاتی کوردی لێی بەرپرسیارەو و چەندیش کۆمەڵگەی کوردی و رۆشنبیرەکانی بەرپرسیارن لە پیشاندانی؟

چۆمان هەردی: شوناسی کوردی شتێکی سەیرە. لەلایەکەوە ئەوپەڕی شانازی بە خۆیەوە دەکات و خۆی بە (بەچکە شێر) و قارەمان دەزانێت (کە دیوێکی ناسیۆنالیزمە) کەچی لەلایەکی تریشەوە ئەوپەڕی هەست بە کەمی دەکات لەبەردەم نەتەوەکانی تردا. ئەم خۆ بەکەم زانینە زۆرجار لە کاتی تێکەڵ بوونیدا بە کەلتوورەکانی تر زۆر ئاشکرا خۆی دەردەخات. بۆ نموونە پیاوی کورد کە ژنێکی غەیرە-کورد دێنێت زۆر رێزی لێ دەگرێت و زۆر

شتی لێ قبووڵ دەکات کە لە سنووری کەلتوورو مێژووی ئەودا ڕەوا نیە کەچی هەمان کەس کە ژنێکی کورد دێنێت دەگەڕێتەوە باوەشی باوکسالاری کوردی، دەبێتەوە بە ئاغاکەی جاران و دەبێ خزمەت بکرێت. ئەو زۆرجار شانازی بە هاوڕێ ناکوردەکانیەوە دەکات و حەز دەکات هەموو کەس لەگەڵ ئەواندا بیبینێ و کە دەبینرێت زۆر لاواز دێتە بەرچاو. لە کاتی دانوستاندنە سیاسیەکاندا ئەوپەڕی بچووک دەبێتەوەو وامان لێ دەکات بەزەیمان پێیدا بێتەوە یا تووڕە بین لێی. ئەم بچووک بوونەوەیە لە بڕوا بەخۆ نەبوونی ئەوەوە سەرچاوە دەگرێت، لە بێ دەسەڵات کرانی سەدان ساڵەی ئەوەوە دێت، لەوەوە دێت کە نەیتوانیوە حوکمی خۆی بکات، هەمیشە کوشتاری یەکی کردووە، عەشایەرگەری و حیزبایەتی هەمیشە لەسەرو نەتەوە بوونەوە بووە، زمانێکی یەکگرتووی نیە، میراتێکی کەلتووری و سیاسی ئەوتۆی بۆ نەماوەتەوە. بەڵام هەر ئەم کێشانەش زۆرجار دەبێتە مایەی ترس و تووڕەیی. ئەو تووڕەیە لەو ناڕەواییانەی بەرامبەری کراوە، لەو هەموو ڕێکەوتە مێژووییەی هەمیشە لە دژی ئەو بوون، لەو جوگرافیا ناهەموارەی لەنێوان عەرەب و فارس و تورکدا تەوقی کردووە و لەو سەرچاوە سروشتیانەی هەمیشە بوونەتە مایەی میحنەت بۆی. کەواتە هەم کەموکورتیەکانی خۆی کە لەسەرتاسەری مێژوودا هەمیشە دابەشبووە و هەم زوڵمەکانی نەتەوەکانی دەورووبەر کە هەمیشە سەرکوتیان کردووە بۆتە مایەی دروستبوونی شوناسێکی بریندراری تووڕەی خۆ بەکەم زان. لەلایەکی ترەوە ناسیۆنالیزمی کوردی (کە بە بڕوای مارتین ڤان بروونەسن زۆر درەنگ لەناو کورددا سەری هەڵدا) دەیەوێ ئەم تووڕەییە و ئەم هەست بە زوڵم کردنە وەک وزەیەک بەکاربێنێت بۆ دروستکردنی دەوڵەتێک. بەڵام ناسیۆنالیزم و هەروەها هەست بە قوربانیی-کردن هەمیشە دوو چەمک بوون کە لە مێژوودا توندوتیژیان لێ کەوتۆتەوە. دروستکردنی تووڕەیی و ڕق ئامادەکردنی کەسەکانە بۆ جەنگ. دروستکردنی وێنەیەکی سادە لەسەر خود وەک قوربانی و ئەوی تر وەک دوژمنێکی زاڵم ئامادەکردنی خەڵکە بۆ تۆڵە سەندنەوە. بیرکردنەوە لە تۆڵەش پەیوەندی بە عەقڵیەتی عەشایەریەوە هەیە. ڕووداوە سیاسیەکانی 1980اکان و چەکدارکردنی خێڵەکان لەلایەن حکوومەتەوە تا شەڕ لەگەڵ شۆڕشی کوردیدا بکەن و هەروەها پابەستبوونی حیزبە کوردیەکانیش بە هەندێ دەستوورو عادەتی خێڵەکی و سوود وەرگرتنی حیزب لە خێڵ بوونە مایەی ئەوەی دەسەڵاتی خێڵەکی و عەقڵیەتی خێڵ لەناو کوردا بە زیندوویی بمێنێتەوە. تۆڵەسەندنەوە یەکێکە لەو ڕەفتارانەی لەناو خێڵدا جێی ڕێزەو زۆر جار وەک ئەرکێکی ئەخلاقی تاکەکەسی ناو خێڵ سەیردەکرێت. تاکەکەس چاوەڕوانی لێ دەکرێت دوژمنەکەی نەبەخشێت، دڵی نەرم نەبێت لە ئاستیدا، پەنا نەباتە بەر گفتوگۆو دانوستاندن بەڵکوو ئەو دەبێت بۆ کڕینەوەی ناوبانگ و سەنگینی خێڵەکەی، بۆ پارێزگاریکردن لە خێڵەکەی کوشتار بکات. تا ئەم تێڕوانینەش زاڵ بێت، تا گەنجی کورد بەم قسانە گۆش بکرێت بەخشین و ئاشتبوونەوەو چارەسەری ئاشتیخوازانە زۆر ئەستەمە.

لەگەڵ ئەوەشدا لەبەرئەوەی شوناسی کوردی شوناسێکی لەرزۆکی خۆ بەکەم زانە ڕەنگە زۆر هەڕەشە بکات بەڵام لەڕووی پراکتیکیەوە ئەم هەڕەشانە نەیەنە دی. گەر سەیری سەرکردایەتی کوردی بکەین دەبینین کە زۆرجار پەیامی پێچەوانەمان لێیانەوە دەست دەکەوێت، لایەکیان هەڕەشە دەکات و لاکەی تر پاساو دێنێتەوەو داوای لێبوردن دەکات، لایەکیان وا پیشان دەدات ئامادەی شەڕە (گەرچی لە ڕووی پراکتیکیەوە ئەمە ڕاست نیەو ئەو شەڕەی پێ ناکرێت) و لاکەی تر داوای ئاشتی دەکات و دەپاڕێتەوە. ئەمە بەهەمان شێوە لە نەتەوەکەشدا ڕەنگی داوەتەوە. بۆ نموونە لە کاتی هەڕەشەکانی ئەم دواییەی تورکیاداو ئەگەری هێرش کردنە سەر کوردستان هەندێک گەنجی کورد ناویان دەنووسی بۆ شەڕ و هەندێکیشیان بەتەواوەتی بێ خەم بوون و لایان گرنگ نەبوو چی ڕوودەدات. هەرچەندە هەتا ئەوانەش کە خۆیان ناونووس دەکەن ڕەنگە لەساتی دەستپێکردنی جەنگدا بڕیار بدەن کە ڕابکەن وەک سەردەمی پاش ڕاپەڕین. من لێرەدا نامەوێ بڵێم کە کورد حەقە شەڕ بکات یا نەیکات. ئەوەی لای من گرنگە ئەم ئیزدیواجیەتەیە کە لە کاراکتەرو کۆمەڵگای کوردیدا بەربڵاوە. ڕەنگە هەر ئەم

ئیزدیواجیەتەش هەوێنێکی باش بێت بۆ کارکردن لەسەری. بۆ نموونە گوتاری سیاسی و رۆشنبیری ئێمە دەتوانن سوود لەمە وەرگرن بۆ دروستکردنی شوناسێکی مەعریفی پتەو کە لە رابوردووی خۆی تێگەیشتبێت، لەوە تێبگات کە سەردەمی بەکارهێنانی توندوتیژی تێپەڕی و کاتی دانوستاندن و ئاشتی هاتووەو هەروەها هەڵگری لێبوردن بێت. نەک کارکردن لەسەر شوناسێکی ترسنۆکی خۆ بە کەم زان یا شوناسێکی ناسیۆنالیستی کە درۆ لەگەڵ خۆی دەکات و هەڕەشەی گەورە دەکات بێ ئەوەی بتوانێت بیهێنێتە دی. بەڵام پێش هەموو شتێک رەنگە پێویست بێت کار لەسەر پتەوکردنی ئینتیمای مرۆڤی کورد بکەین بۆ وڵاتەکەی چونکە ئەم هەستە لەناو گەنجەکانی کورددا لاوازبووە. ئەمەش خەمساردیەکی کورت بینی دروستکردووە کە وا دەکات بیانەوێ وڵات بەجێی بێڵن، بۆیان گرنگ نیە ئەو وڵاتە چی بەسەر دێت و پێیان وایە هیچ بەو سەرزەمینەوە نایانبەستێتەوە. سیاسەتی کوردی و رۆشبینری کورد دەبێ پێشتر کار لەسەر ئەم هەستە بکات ئنجا دەتوانێت کار لەسەر دروستکردنی شوناسێکی ئاشتیخواز بکات کە جارێکی تر بەشداری لە درێژەدان بە بازنەی توندوتیژیدا ناکات.

....

چۆمان هەردی لە ساڵی 1974 لە شاری سلێمانی هاتۆتە دنیاوەو هەر ئەوساش لەگەڵ خێزانەکەی ئاوارەی ئێران بووە. تا تەمەنی 18 ساڵی لە عێراق و ئێران ژیاوەو لە 1993وە لە بەریتانیا دەژی. هەر لەوێش بەکەلۆریۆس، ماستەر و دوکتۆرای لە فەلسەفەو دەروونناسیدا بەدەست هێناوە. جگە لە کاری ئەکادیمی شیعریش دەنووسێت و خاوەنی دوو کۆمەڵە شیعرە بە زمانی کوردی و دوا بەرهەمیشی بە زمانی ئنگلیزی لە بەریتانیا چاپ بووە. ئەوە دوو ساڵە خەریکی لێکۆڵینەوەیەکە لەسەر ئافرەتانی ئەنفال

سەرچاوەکان

Chemical Weapons use in Kurdistan: Iraq's final offensive. A staff Report to the Committee on Foreign Relations, United States Senate, October 1988.
Kuper, L., (1981). Genocide, its political use in the twentieth century. Penguin Books
McDowall, D., (2005). A modern history of the Kurds. Third Edition. I. B. Tauris. London and New York

Physicians for Human Rights (1989). Winds of death: Iraq's use of poison gas against the Kurdish population. Report of a medical mission to Turkish Kurdistan. Physicians for Human Righ